

ארכיאולוגיה נפשית, הורות ולידה: המפגש בין פסיכואנליזה וקבלה

רות קרא-איונוב קניאל

פסיכואנליזה וקבלה – מרחבי ההשקה

שאלות העומק של תורת הקבלה ושל התיאוריה הפסיכואנליטית נפגשות בצמתים מכריעים. לשני גופי ידע אלו עניין בנפש האדם על חלקיה הגלויים והסמויים. אף על פי שהמונח 'נפש' השתנה לאורך הדורות, ישנן זיקות לא מועטות בתפיסת העצמי הנפשי בשני העולמות. ¹הקרבה בין התחומים בולטת במרחב הפואטי, בסמליות המיתית, בשאיפה לפענח את שפת החלום, במשקל שמוענק לחוויה הארוטית ולמופעיה של המיניות במערכת התיאוסופית וביחסים הבין-אישיים (פרויד, 2008, 1972, ועוד). הן בעולם הקבלי והן בעולם הפסיכואנליטי בא לידי ביטוי כוחו המרפא והבורא של הדיבור (ליבס, 2001, פרויד וברויאר, 1956), ובו בזמן נחשף הקושי לתאר את מלאות ההווה הרגשית והמיסטית באמצעות השפה המתגלה בחלקיותה ומוגבלותה (ברגשטיין, 2015). נקודת דמיון חשובה נוספת בין התחומים היא מרכזיותו של הגוף בקבלה, שמזכירה את תפיסת הזיכרון הסמיוטי, תחושת העור והמעטפת והדיון בתופעות פסיכוסומטיות בפסיכואנליזה (ביק, 1968; אנזייה, 2004; פדיה, 2015). בעולם הקבלי הגוף מהווה כלי ל"תיקון" ונקודת הקשר בין האנושי לאלוהי, בדומה לעולם הטיפולי שבו הגוף מהווה מפתח לנפש ולסודותיה.

פרויד חולל מהפכה בהצביעו על השפעת הילדות וראשית החיים' על האדם הבוגר. ממשיכיו באסכולה הבריטית ויחסי האובייקט ביקשו להתמקד בשלב שקדם לדרמה האדיפלית, ועד למטפלים שהעמיקו חקור בתורת הנפש הינקותית ועסקו בחוויית העובר ברחם ובמצבי טרום לידה (ביון, 2012, פיונטלי, 2001, מאילור, 1995 ועוד). רעיונות אלו מרפררים לתורות קבליות על אודות מקורה האלוהי של הנשמה, שלבי ירידתה לעולם, מבנה הנפש וחלקיה. הקשרים מעמיקים בקבלת האר"י, שמתארת את מבנה האלוהות לאור תורת הפרצופים והעיבורים האנושית. פיתוח מלא של תורת הנפש מופיע בחסידות, שם מוצע מהלך טרנספורמטיבי, שבו השפה הקבלית מותמרת למבנה פסיכולוגי שמתמקד באדם ובתיקון מידותיו.

בקבלת ימי הביניים הזיקה שבין האנושי לאלוהי נשזרת סביב מושגי הלידה והבריאה, כמצע עליו נוצקת תבנית היחסים הראשונה. הזוהר מרבה לכנות את האל בכינוי "אדם" ו"גוף" (ליבס, 1977), וניכר שהאלוהות נולדת וצומחת 'בדמות אדם'. האל הוא אובייקט ההתייחסות המרכזי של המיסטיקון, כשם שהתינוק רואה את המציאות ואת עצמו מבעד לעיני אמו (ויניקוט, 1996). על אף הסתייגותו של פרויד מ"הרגש האוקיאני" (פרויד, 1988) דמיון רב קיים בין התפיסות המיסטיות שמתמקדות בקשר שבין הסופי והאינסופי, האנושי והאלוהי, לתפיסות מקבילות בפסיכואנליזה העוסקות בחוויה המיסטית נוסח "היות O" של ביון, שמשקף את חווית האמונה ואת תודעת האינסוף (ביון, 1970; 1979). פסיכואנליטיקאים כמריון מילנר (2006), בולס (2000), מלצר (2008), קריס (2000) ואחרים, הדגישו את מקומה של החוויה האסתטית ואת זיקת המרחב האומנותי אל

¹ לגלגולי המונח נפש בעת העתיקה: רוזן צבי, 2012: 17-32. למופעי הנפש והעצמי במפגש בין פסיכואנליזה וקבלה: גמליאלי, 2006: 114-136; אייגן, 2012-2014; פדיה, 2015. על תפיסת החוויה הרוחנית, המסתורין והנשמה בהגותו של אייגן: גולן, 2017.

המיסטי והנשגב. פסיכואנליטיקאים "מיסטיים" נוספים תרמו דיונים על אודות חיי הרחם והשפעת המצב העוברי על עולמו הרגשי של האדם, יכולתו לחשוב, ליצור ולהוב. במסתורין הקבלי ובפסיכואנליזה נידונות שאלות הקיום הגדולות: הקשר בין תיקון המידות לתיקון האלוהות (הלנר אשד, 2017), מקומן של הדמויות ההוריות הממשיות והמופנמות, מקומו של הרע; שאלות אלו נידונות בשפה פואטית וסימבולית עשירה, שמטרתה להבין את חידת קיומנו ולהציע מזור ומשמעות להולדת האדם.

בדומה לפסיכואנליזה, גם במחקר הקבלה העכשווי יש מגמה למזג גישות שונות מבלי להיצמד לעמדה דוגמטית אחת. הפתיחות והיכולת לחשוב מבעד לפריזמה רחבה תוך שילוב תפיסות פרוידיאניות, קליינאניות, ביוניאניות, וניקוטיאניות, לצד גישות התייחסותיות ואינטר-סובייקטיביות, האסכולה הקוהוטיאנית והלאקניאנית ועוד, מזכירה מחקרים העוסקים במפגשים בין קבלה ופילוסופיה, מדעי הדתות והמיתוס, ספרות ומיסטיקה. גם המפגש בין הפסיכואנליזה לקבלה ולחסידות מתפתח בדור הנוכחי. הזיקות שבין התחומים נידונות מהיבטים שונים כגון תיאורטיקנים המבקשים לשאוב השראה מהתורות המיסטיות ולהאיר באמצעותן את ההיבט הרוחני בנפש האדם (כגון אייגן, אוסטו, לוטצקי, מלצר, לוינסון, גנט, ארון, סטאר ועוד); מחברים העוסקים במקבילות בין תורת המעמקים של יונג ונוימן בזיקה לקבלה וחסידות (אנקורי, 1989; פדיה, 2015), חיבורים המתמקדים בקבלת האר"י בזיקה לפסיכואנליזה (גמליאלי, 2006) או דנים בעקרונות היסוד של הפסיכולוגיה היהודית למול הנחות היסוד של הגישה הפרוידיאנית (רוטנברג, 1990, 1997) ובהותו היהודית המסוכסכת של פרויד (ירושלמי, 2006; בוירין, 2003; פלדמן, 1994, ועוד). יש המציגים את גיבורי המקרא לאור התיאוריה הפסיכואנליטית (אליצור, 1987) או דנים ברעיונות מיתיים בפריזמה לאקאניאנית (פדיה, 2011; בורשטיין, 2014) ויש המאירים את הזיקות בין הגותו של ביון לחשיבה המיסטית (אייגן, 1998, 2001, 2012-2014; ברגשטיין, 2015). חיבורים נוספים עוסקים בדיאלוג בין תורות המזרח והמערב, ובקשרים בין פסיכואנליזה ומיסטיקה סביב תיאוריות של טראומה ומשבר (פדיה, 2001).

עם זאת, טרם התפתחה קריאה מבוססת המפגישה בין פסיכואנליזה, קבלה ומגדר. אומנם חלחלה של החשיבה הפמיניסטית ניכרת בהשפעותיה על מחקר הקבלה המציע נקודות מבט חדשות על דמות השכינה כאם, כבת זוג וכסובייקט, לעומת תפיסות שנטו לראותה כ"חסרה" ביחס לזכר האלוהי (וולפסון, 1995). אולם ברוב הדיונים חסרה התייחסות להיבטים מגדריים העולים מזיקת הפסיכואנליזה והקבלה, במיוחד כאשר אנו דנים בסוגיות כמו לידה, ארוס ופריון.² גם במחשבה הפילוסופית ובתיאוריה הפסיכואנליטית ישנה נטייה לפסוח על האם כסובייקט (פלגי הקר, 2006). אין ספק שפניו המרובדות של המיתוס יתעשרו אם נוסיף את נקודת המבט המגדרית והנשית למפגש בין הקבלה והפסיכואנליזה. האם האנושית מייצגת בשני העולמות את האל הבורא והמעניק חיים, ובשניהם היא מבטאת כוח של הענקה ונתינה. כמו האם הקבלית שיממשיכה להוליד את ילדיה, הפונקציה של ההזנה הנפשית עומדת במוקד החשיבה הטיפולית, ובלב שני התחומים מוצבת חידת העיבור והסצנה הראשיתית.

² חיבורים שנוגעים בהיבטים של נשיות ופסיכולוגיה כגון קוסמן, 2008; וייס, 2012, אינם עוסקים לרוב בקבלה. לאחרונה עסקה במפגש בין תחומים אלו זקס שמואלי, 2015, 2016.

ארכיאולוגיה נפשית, חיתוכים ופיצולים – הדגמה של מפגש

הן הקבלה הן הפסיכואנליזה תופסות את הנפש האנושית כמרוכדת ובנויה שכבות שכבות.³ פרויד השווה לא אחת את מלאכת האנליטיקאי לארכיאולוג שמשחזר שרידים הקבורים תחת ההריסות.⁴ בדומה לכך, המקובלים מכנים את עצמם "בעלי העבודה", ומבקשים לחשוף את מקור החיות המצוי בעמקי האלוהות. בעוד הלא מודע נמצא במרתפי הנפש ו"מתחת לפני השטח", העולם הקבלי מייצג אילן הפוך ששורשיו נטועים בגבהי מרומים. המקובל ר' יוסף ג'קטיליה מדמה את הבינה, האם הגדולה, לדלי הדולה מים מעמקי הים העליון.⁵ ים זה מושרש בעולם השמימי והדלי מגיע לאזורים שהמודעות וההבנה השכלית אינן משיגות. הזוהר אומר ש"העולם מתקיים על הסוד", ומורה על מעיין החיים הנסתר, שיונק מאוצר הנשמות ומהספירות העליונות - כתר, חכמה ובינה, המסמלות את ההורים העליונים ואת בחינת האין סוף שמעליהם.⁶

הרעיון שהעצמי של האדם בנוי שכבות שכבות שמקיימות דיאלוג זו עם זו, דומה לתורת האלוהות הקבלית שבנויה רבדים רבדים, עולמות על גבי עולמות. בין כל אלו ישנן זיקות ומערכות יחסים, כגון ייצוגי הספירות באמצעות הנר"ן חי (נפש רוח נשמה חיה יחידה), שמסמלים דגם התפתחות נפשית, או ארבע העולמות אבי"ע - אצילות, בריאה, יצירה עשיה, שמייצגים שלבים רוחניים במעבר האדם מה'אין' ל'יש'. בשני העולמות, הקבלי והפסיכואנליטי, עומדת במוקד החשיבה "המערכתית". מערכת הספירות מאחדת היבטים מנוגדים: חסד ודין, אנושי ואלוהי, ארצי ושמימי, ואילו המערכת הנפשית והפסיכולוגית מחברת בין דחף ורגש, אהבה ושנאה, תשוקה ודחיה.

אצל פרויד חלקי הנפש - סופר אגו, אגו ואיד, בנויים על פי דגם של שכבות ארכיאולוגיות המונחות זו על גבי זו באופן אופקי. בדומה לכך, המעברים שבין המודע ללא מודע מייצגים חיתוכים הוריוזנטליים. במצב אופטימלי מתקיים קשר בין השכבות, ואילו באזורי החולי המערכת מאבדת את שלמותה ומתקיים נתק ופיצול בין חלקיה השונים (פרויד, 1966, 2002 ועוד). לעומת פרויד, פסיכואנליטיקאים אחרים עוסקים בפיצול הוורטיקלי, כגון ה- vertical split של קוהוט, שדן ביחסים בין חלקים מפותחים של העצמי לחלקים רגרסיביים והססע שנוצר בעקבות שבר נרקיסיסטי. קוהוט מערער על הנחתו של פרויד לפיה הבריאות הנפשית תלויה ב'לא מודע' וממקם אותה בחוויה מיטיבה של התמזגות שכוללת את הצורך של הילד באידיאליזציה של ההורה,

³ הן המודל הטופוגרפי המוקדם של פרויד, הן המודל הסטרוקטורלי המאוחר, מתחלק לעקרון של שלושה כוחות, זאת בדומה לחלוקה המשולשת בתיאוריית ההתפתחות המינית, לשלב האורלי, האנאלי, והפאלי. בעוד שהדגם הטופוגרפי מתייחס לתכני הנפש ומופיע בכתביו בסוף המאה ה-19 ועוסק בחלוקה למודע, סמוך למודע ולא מודע; החלוקה הסטרוקטורלית לשלוש הרשויות אגו, איד, וסופר אגו עוסקת בעיקר במבנה הנפשי, ונוכרת החל מ-1923. על מודלים אלו הרחיבו סנדלר, פיין ואחרים (Sandler, 1971; Pine, 1990). על הזיקות בין המודלים של פרויד לתפיסות של רש"י מלאדי: פדיה, 2015: 106-102.

⁴ כדבריו: "עבודת השחזור, דומה דמיון רב לזו של ארכיאולוג החופר וחושף אזור מגורים או מבנה מן העבר שנהרס ונקברו... כשם שהארכיאולוג בונה את קירות המבנים מתוך שרידי החומה שנתרו על כנם, קובע את מספר העמודים ומיקומם על פי הגומחות שבאדמה, משחזר מתוך השרידים שמצא בין עיי החורבות את עיטורי הקירות וציורי הקיר, כך נוהג גם האנליטיקאי, כאשר הוא מגיע למסקנותיו מתוך שברי הזיכרון, האסוציאציות וההתבטאויות הפעילות של המטופל". פרויד, 2002: 228 וכן הנ"ל, 1907, במאמרו על הרומן גרדיוה של ינסן. למרות מרכזיות מלאכת ההיזכרות בארכיאולוגיה של הפרט ובתורת הקבלה, מתרחש היפוך תפקידים מסוים בין העולמות. בעוד שבפסיכואנליזה תפקיד המטופל להיזכר (לאחר שהדחיק או שכן), ואילו תפקיד המטופל "להבנות את מה שנשכח מתוך הסימנים שזה [המטופל] הותיר אחריו"; בעולם הקבלי, מלאכת השחזור מוטלת על המיסטיקון, המחלף את המשמעות המסתתרת בתוך עיי ההריסות האלוהיות והפרטיות. מיתוס מות מלכי אדום ותיאור העולמות שחרבו מהווים עבור המקובל "חומר עבודה" לבניה מחדש ולתיקון. חומר זה מקביל, במידת מה, לשברי האסוציאציות ולמבני החזרה שפוגש המטופל בקליניקה. המקובל מוצב כאן בה בעת בתפקיד המטופל והמטפל העורך "אנליזה עצמית", ובה בעת מטפל באלוהות השבורה ובונה ומרפא את שבריה.

⁵ ג'קטיליה, שערי אורה, ח"ב, עמ' 92-93.

⁶ מוטיב ההסתרה הקבלי מהדהד למרכיב הפרטי והחיובי בנפש עליו עמד ויניקוט, ה- incommunicado (ברודסקי, 2012) וניכר כי הוא שונה מתופעת 'ההתכנסות' הפתולוגית, encapsulation (אהרוני, 2005).

ובהראות 'גרנדיוזיטי' שמקבלת לבסוף את מקומה הריאלי. כאשר חלקים אלו אינם זוכים לעיבוד נוצר "שסע של בושה" ושביר שמפלט את חלקי האני (קוהוט, 2007; קולקה, 2008). מכיוון אחר מציע ברומברג שהפיצול הוורטיקלי מבטא 'מצבי עצמי', המביאים לידי ביטוי מופעים ותפקידים שונים של האדם (ברומברג, 1998, 1996). חלקים ותפקידים אלו, בניגוד לגישתו של פרויד, אינם מופצים בשל הפער שבין המודע ללא מודע, אלא כביטוי לחלקי 'אני' שונים. ברומברג ומיטשל חלוקים בשאלה האם ישנו עצמי גרעיני מתמשך ורציף, אך שניהם מסכימים שהעצמי המרובה מבטא בריאות נפשית כל עוד לא נוצרת דיסוציאציה והאדם לא דוחה אחדים מחלקיו כ"לא אני" (מיטשל, 2003). באופן דומה אפשר לראות את היחסים שבין 'העצמי האמיתי' והעצמי הכוזב של ויניקוט. כפי שהוא מדגיש, העצמי הכוזב נועד לשמר את העצמי האמיתי ולהגן עליו מפני התפרקות, ואין לראות בו היבט פחות אותנטי של הנפש (ויניקוט, 2009).

דגמי ה"חיתוך האנכי" ו"החיתוך האופקי" יכולים להאיר רעיונות יסוד בחשיבה הקבלית. החלוקה בין הפן האבהי והזכרי של האלוהות - המזוהה עם כוח החסד מימין; לפן האימהי והנקבי - המזוהה עם הדין משמאל, מייצגת חיתוך אנכי. ואילו היחס שבין הספירות העליונות לבין הספירות התחתונות מייצג את החיתוך האופקי ואת המדרג ההיררכי הנרמז במשנתו של פרויד. אזורי "העל מודע" של הספירות העליונות, משקפים את מרתפי הנפש והשכבות המודחקות הקשורות באיד ובלא מודע. בשני המקרים העיקר מכוסה ומסתתר באזורים הסמויים מהעין.

בשני העולמות האחדות אינה סותרת מצב של ריבוי: מערכת הספירות, בין אם היא מייצגת את עצמותו של האל ובין אם היא מייצגת כלים וכוחות שלו (היפוסטזות), מעידה בריבוייה על מקורה האחדותי (תשבי, 1949). דומים לכך היחסים שבין האם והילד: בלידה, גוף יוצא מתוך גוף אחר, ומעתה קיום התינוק מייצג שניים שהיו אחד - אם וילדה. כך גם בחווייתו העצמית של הילד, שמפתח "יכולת להיות לבד" דווקא בנוכחותה של האם (ויניקוט, 2009). העולם הספירתי הוא עולם של "יחסים אינסופיים", זיווגים ויחסי תלות מסועפים בין כל ספירה לאיכות המנוגדת לה. הפרט, בעולם האנושי כמו בעולם האלוהי, נתפס כ"שבור" וחסר ביחס לחלק שמשלימו. הכרה בחסר מעניקה שלמות פרדוקסלית לכל אחת מהאיכויות האלוהיות.

תפיסת הרע בקבלה משקפת אף היא דגמים של פיצולים אופקיים ואנכיים. כוחות הרע מכונים בקבלה 'הצד האחר' (סטרא-אחרא), שסובב את השכינה ואורב לה ולמחנותיה, נובע מספירת גבורה או בינה, ואף מוצג כמערכת של טומאה שמקבילה למערכת הקדושה (שלום, 1981: 187-212, 1974). המקובל ר' משה דה ליאון (רמד"ל) מכנה את כוחות הרע 'סיבה אחרת', כינוי שמאיר את הזיקה שבין החלקים שהאדם מקרב לבין אלו שהוא משליך ומפצל מתוכו. כינוי זה מחדד את הדמיון בתפיסת הקלקול והתיקון הן בפסיכואנליזה והן בקבלה. בעוד התיקון נובע מהיכולת הנפשית לאחד חלקים סותרים ומנוגדים, הקלקול נובע מראייתם המופרדת ומפיצולם. האדם מצוי בתנועה אינסופית בין אינטגרציה לדיסאינטגרציה, ובמונחיה של מלאני קליין זו התנועה שבין העמדה הסכיזו-פרנואידיית לבין העמדה הדפרסיבית (קליין, 2003). לעיתים מתאפשרת השלמה ואינטגרציה בין הטוב והרע, ולעיתים המאבק בין הצדדים מביא לקרע בין החלקים ולמוות נפשי (אייגן, 2010; 2014).

לדברי ג'ויס מקדוגל, משאלתו של כל אדם, להפגיש את פניו השונות ולחברן, וכדבריה: "להעלות על הבמה את דר' ג'קיל ומר הייד שלו, את הפאוסט והמפיסטופוליס שלו, חלקים מופצלים, אך

חיוניים של כל עצמי". רק עם הפגשת חלקים אלו ניתן "לפייס בין האהבה לבין השנאה... ולחתום על חוזה שלום לאחר שנים רבות של מלחמה שקטה, אשר אם התמשכה, עלולה הייתה להביא להתשה ולמוות" (מקדוגל, 1999 : 31). האדם הבשל הוא זה שמכיל בתוכו דיאלקטיקה ותנועה בין הניגודים, מבלי להטמיע את החלקים זה בזה או לבטל את ההבדלים ביניהם. גם בעולם המיסטי ניכרת המשאלה ליצור חיבורים והתמזגויות בין הצדדים ובה בעת לשמור על מובחנות הכוחות והעמדות, כדי לאפשר מתח פורה בין חלקי האלוהות ובין היסודות הפועלים בנפש האדם.

הפרויקט הפסיכואנליטי, בדומה לקבלי, משקף את עבודת הארכיאולוג הנכון לצלול לעמקי האדמה (או לגבהי מרומים), לצורך ליקוט השברים ואיחויים לכלי שלם. היכולת להבחין בשכבות הוריוזנטליות וורטיקליות, לאפיין פיצולים והפרדות, לקרוא לדברים בשמם, מסייעת למלאכת השחזור והבניה מחדש. הארכיאולוגיה הנפשית מאפשרת לראות את היופי והסדר הסמוי שטמונים בתוך עיי החורבות. כמו קדר ורפא המדביק שברי חרס שנתפזרו, האנליטיקאי והמקובל עמלים על מלאכת ההיוולדות המתמדת, מתוך הבנה, שמתוך "שינוי קטסטרופלי" עשויה לצמוח לידה חדשה (ביון, 1966, ברגשטיין, 2018).